

Ο ΚΑΝΤ

Ἡ Ἀγγλική φιλοσοφία τῆς Ἐμπειρίας καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἀργιογί νοησιαρχίας τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ὕστερα ἀπὸ τὴ βραχύχρονη συνάντησή τους στὴ μεταφυσικὴ τοῦ Μπέρκλεϋ χωρίστηκαν πάλι. Καὶ ἀπὸ τότε ἡ ἐμπειρικὴ παράδοση ἀντιπροσωπευόταν ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ Χιούμ, ἀλλὰ μὲ κάπως ἀντιχριστιανικὴ καὶ πολὺ περισσότερο ἐπιφανειακὴ μορφή, ἀπὸ τὸ Βολταῖρο, τὸ Ρουσσῶ καὶ τοὺς Γάλλους Ἐγκυκλοπαιδιστές. Στὸ ἀναμεταξύ ἡ φιλοσοφία τοῦ Λάϊμπνιτς εἶχε συστηματοποιηθῆ στὴ Γερμανία καὶ διδασκόταν ἀπὸ τὸ Βόλφ, στὰ Σκωτικὰ πάλι πανεπιστήμια κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα «ὀρθὸς λόγος» ἀναστυλώθηκε ἕνας σύγχρονισμένος ἀνιαρὸς ἀλλὰ ὠφέλιμος Ἀριστοτελισμὸς ἀπὸ τὸ Θωμᾶ Ρέϊντ (1710—1796) καὶ τὴ σχολή του.

Ἡ ἐξαιρετικὴ διάνοια ποὺ ἦταν προορισμένη νὰ ἀνασυνδέσῃ τὰ χωρισμένα ρεύματα σ' ἕνα διερευνητικὸ κίνημα ἀπαράμιλλου ὄγκου, ταχύτητας καὶ βάθους, δὲν ἔδειξε κανένα σημεῖο ἀπὸ τὴν πρωϊμότητα, ποὺ εἶχε διακρίνει τὸν Μπέρκλεϋ καὶ τὸ Χιούμ. Ὁ Immanuel Kant (1724—1804), ὁ γιὸς ἑνὸς σαγματοποιοῦ Σκωτικῆς καταγωγῆς, γεννήθηκε στὸ Königsberg τῆς Πρωσσίας, ὅπου πέρασε ὅλη του τὴ ζωὴ κατέχοντας μιὰν ἔδρα στὸ Πανεπιστήμιο, ἀπὸ τὸ 1770 ὡς τὸ 1797. Ἀναφέρεται ὅτι τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του φάνηκε ἕνα μικρὸ φωτεινὸ συννεφάκι ποὺ ταξίδευε μόνο στὸν καθαρὸ γαλάζιο οὐρανό. Εἶχε τόσο περίεργο σχῆμα ποὺ μαζεύτηκε κόσμος πολὺς στὴ γέφυρα καὶ τὸ κοίταζαν. Κάποιος τότε ἀπὸ τὸν κόσμον, ἕνας ἀπλὸς στρατιώτης, φώναξε: «Νὰ ἡ ψυχὴ τοῦ Κάντ, ποὺ πηγαίνει στὸν οὐρανό!» — Αὐτὸ εἶναι ἕνας συγκινητικὸς καὶ ὠραῖος φόρος τιμῆς στὸ λαμπρὸ Γερμανό, ποὺ χαρακτήριζε πολὺ ἐπιτυχημένα τὸ ἔξοχο, ἀγνὸ καὶ λαμπρὸ πνεῦμα του.

Ὁ Ἐμμανουήλ Κάντ μεγάλωσε ἀνάμεσα στοὺς Εὐσεβιστές, μιὰ σχολὴ ποὺ ἔπαιξε τὸν ἴδιο ρόλον στὴ Γερμανία, τὸν ὁποῖο ἔπαιξαν οἱ Μεθοδιστὲς καὶ οἱ Εὐαγγελικοὶ στὴν Ἀγγλία. Ἀπὸ αὐτοὺς ἀλήθεια πῆρε τὴν τελικὴ ἔμπνευσή του καὶ ὁ Τζὼν Οὐέσλεϋ. Ὁ φοιτητὴς τῆς Königsberg στὴν κατάλληλη στιγμή

πέταξε τὴ θεολογία τους, κράτησεν ὁμως τὴν αὐστηρὴ Πουριτανικὴ ἠθικὴ, μὲ τὴν ὁποία ἦταν στενὰ δεμένη καὶ κάτι ἀπὸ τὴ μυστικόπαθη θρησκευτικότητά τους, παρ' ὅλο πὺ ἔγινεν ὀρθολογιστὴς.

Ἐκεῖνο πὺ τὸν ἔσυρε μακριὰ στὴ φιλοσοφία, φαίνεται πὺς ἦταν πρῶτα ἡ μελέτη τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ ἔπειτα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἰδίως ὅπως τοῦ παρουσιαζόταν μέσα στὰ ἔργα τοῦ Νεύτωνος. Καὶ ἔτσι ἡ πρώτη φιλοδοξία τοῦ νέου, ἀφοῦ καταστάλαξεν ὡς καθηγητὴς στὴν Königsberg, ἦταν νὰ ἀπλώσῃ τὴ Νευτωνικὴ μέθοδο ἀκόμη πὺ πλατεία, ἐξηγῶντας πάνω σὲ μηχανικὲς ἀρχὲς τὴν προέλευση καὶ τὴ σύσταση τοῦ οὐρανοῦ ἐκείνου συστήματος, πὺ τὶς κινήσεις τοῦ ὁ Νεύτων τὶς εἶχεν ὑπαγάγῃ σὲ νόμο, ἐνῶ πάλι τὴν ἀρχὴ τοῦ δὲν τὴν ἐξηγοῦσε, παρὰ μόνον μὲ τὴν ἀμεση ἐπιταγὴ τῆς παντοδυναμίας, πρᾶγμα πὺ δὲν ἦταν ἐπιστημονικόν.

Ὁ Κάντ ἔδωκε στὸ πρόβλημα μιὰ λαμπρὴ λύση, μέσα στὸ Ἔργο τοῦ *Φυσικὴ Ἱστορία τῶν Οὐρανῶν* (1755), ἔργο πὺ ἐνσωματώνει τὴν περίφημη ὑπόθεση τῶν νεφελωμάτων, τὴν ὁποία ξαναανακάλυψεν ὁ Λαπλὰς μετὰ 40 χρόνια.

Εἶναι παρατηρημένον ὅτι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστο, ἂν ὄχι πάντα, ἐκεῖνο πὺ στὸ Oxford καὶ στὸ Cambridge θὰ τὸ ἔλεγαν «Double-first» (διπλὸ-πρῶτος). Ὅτι δηλαδὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τους, ἔχουν κάνει πρῶτης τάξεως ἐργασία καὶ σὲ κάποια ἰδιαίτερη περιοχὴ ἔρευνας, ὅπως ὁ Ντεκάρτ, πὺ δημιούργησε τὴν Ἀναλυτικὴ Γεωμετρία, ὁ Σπινόζα, πὺ ἐφάρμοσε τὴν Κριτικὴ τῆς Βίβλου στὴ Θεολογία, ὁ Λάιμπνιτς, πὺ ἀνακάλυψε τὸ Διαφορικὸ Λογισμό, ὁ Λόκ μὲ τὴ θεωρία τοῦ περὶ *Συνταγματικῆς Κυβερνήσεως*, ὁ Μπέρκλεϋ μὲ τὴ *Θεωρία περὶ Ὁράσεως*, ὁ Χιούμ μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ στὴν Ἱστορία καὶ στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία. Ἡ κοσμογονία τοῦ Κάντ μπορεῖ νὰ ἦταν πρόωρη καὶ λανθασμένη στὶς λεπτομέρειές της. Μὰ ἡ ἰδέα τοῦ γιὰ τὰ οὐράνια σώματα, ὅτι σχηματίστηκαν ἀπὸ τὴ συμπύκνωση διάχυτης ἀερώδους ὕλης ἔχει γερὴ βάση. Καὶ μολονότι ἡ γενικώτερη ἰδέα τῆς φυσικῆς ἐξελίξεως ὡς ἀντίθετη πρὸς τὴν ὑπερφυσικὴ δημιουργία, δὲν εἶναι νεώτερη ἀλλὰ ἑλληνικὴ, τὸ

νά τήν ἔχη ξαναζωντανέψει καί ξαναεφαρμόσει σέ τόσο μεγάλη κλίμακα, ἀποτελεῖ προσφορά ἐξαιρετικῆς σημασίας.

Τὸ ἐπόμενο μεγάλο γεγονός στοῦ πνευματικὸ σταδίου τοῦ Κάντ εἶναι τὸ ὅτι πέταξε τὸν Ἀπριορισμὸ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης στὴ Μεταφυσική, προτιμῶντας τὸν Ἐμπειρισμὸ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰδέα τῆς αἰτιότητος. Γιὰ λίγα χρόνια (1762—1765) ὁ Κάντ δέχεται τὴ θεωρία τοῦ Χιούμ, ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα σὲ μιὰ διαδοχὴ γεγονότων ἢ, σὲ μεταβολή, γενικά, πού ν' ἀποδεικνύη πάνω σὲ βᾶση καθαρῆς λογικῆς, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη κάτι περισσότερο σ' αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ συνηθισμένη συνέχεια

Ἴδὸ νὰ νομίζωμε ὅτι κάτι μπορεῖ νὰ συμβῆ χωρὶς αἰτία, δὲν περιέχει λογικὴ ἀντίφαση. Καὶ σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πίστευεν, ὅτι τίποτα δὲ μπορούσε νὰ γνωσθῆ ἀ πριόρι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἡ ἄρνηση του συνεπάγεται μιὰ τέτοια ἀντίφαση. Μὰ ξαναμελετῶντας τὴ βᾶση τῆς μαθηματικῆς ἀλήθειας τοῦ φάνηκεν ὅτι αὐτὴ εἶναι κατιτὶ ἀλλιώτικο ἀπὸ τοὺς λογικοὺς νόμους τῆς Ταυτότητας καὶ τῆς Ἀντιθέσεως. Ὅταν λέμε ὅτι ἑπτὰ καὶ πέντε κάνουν δώδεκα, βάζομε κάτι στοῦ κατηγορούμενο, πού δὲν ἦταν ἐπιβεβαιωμένο στοῦ ὑποκείμενο, καὶ ὅταν ἐπίσης λέμε ὅτι μιὰ εὐθεῖα γραμμὴ εἶναι ἡ συντομώτερη ἀπόσταση μεταξύ δύο σημείων.

Ἡ δεύτερη ὁμῶς πρόταση εἶναι τόσο βέβαιη ὅσο καὶ ἡ πρώτη καὶ οἱ δύο εἶναι βέβαιες στοὺν ὑψιστὸ βαθμὸ, βεβαιότερες ἀπὸ καθετὶ πού μαθαίνομε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη πειραματισμοῦ γιὰ νὰ τὶς ἐπικυρώσωμε.

Ἐνόσω αὐτὰ γίνονται δεκτά, θὰ πρέπη νὰ παραδεχτοῦμε καὶ μιὰ θεμελιώδη διαίρεση τῶν κρίσεων σὲ δύο κατηγορίες, σὲ Ἀναλυτικὲς καὶ σὲ Συνθετικὲς. Κρίσεις στὶς ὁποῖες τὸ κατηγορούμενο δὲν προσθέτει τίποτα στοῦ ὑποκείμενο εἶναι ἀναλυτικὲς. Ὅταν βεβαιώνωμε ὅτι κάθε ὕλη εἶναι ἐκτακτὴ ἔχομε ἓνα παράδειγμα τῆς ἀναλυτικῆς, διότι ἐδῶ κάνομε ἀπλῶς πιὸ σαφές, ἐκεῖνο πού περιέχεται ἤδη στὴν ἔννοια τῆς ὕλης.

Ἐνῶ ὅταν πάλι βεβαιώνωμε ὅτι κάθε ὕλη ἔχει βᾶρος, ἔχομε παράδειγμα τῆς πρώτης, ἤτοι τῆς συνθετικῆς, διότι μπορούμε νὰ

στοχαζόμαστε την ύλη, χωρίς να σκεπτόμαστε ότι έχει και βάρος. Και ἐπὶ πλέον, δὲν εἶναι μόνο συνθετικὴ κρίση, ἀλλὰ συνθετικὴ κρίση à posteriori. Διότι ὁ νόμος τῆς παγκόσμιας βαρύτητας ἔγινε γνωστὸς μόνο μετὰ τὴν ἐμπειρία. Ὑπάρχουν ὁμοίως καὶ συνθετικὲς κρίσεις à priori, διότι ὅπως εἶδαμε ἀκριβῶς, οἱ βασικὲς ἀλήθειες τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτήν, ὅπως κατὰ συνέπεια ἐπίσης, ὅλες οἱ προτάσεις ποὺ λογικὰ βγαίνουν ἀπὸ αὐτές, δηλαδή ὅλη ἡ Μαθηματικὴ Ἐπιστήμη.

Ἔως ἐδῶ ὁ Κάντ ἐτραβοῦσε μαζί του ὅλη τὴν Καρτεσιανὴ σχολὴ καὶ γενικώτερα ὅλους τοὺς νεώτερους Πλατωνικοὺς. Ἐνῶ τοὺς Ἀγγλοὺς Ἐμπειριστὰς καὶ τοὺς Γάλλοὺς μαθητὰς τοὺς θὰ τοὺς ἔφερνε σὲ δύσκολη θέση. Διότι θὰ ἔπρεπε ἢ νὰ παραδεχτοῦν ὅτι τὰ μαθηματικὰ ἦταν ἕνας σωρὸς ἀπὸ ταυτόσημες προτάσεις, ἢ νὰ ἐξηγήσουν κατὰ πρόσωπο τῆς κριτικῆς τοῦ Χιούμ, τί μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις ἔχουν οἱ μαθηματικὲς ἀλήθειες γιὰ τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα ἀπὸ τὸ Νόμο τῆς Αἰτιότητος.

Τὸ μεγάλο λοιπὸν φιλοσοφικὸ δαιμόνιο τοῦ Κάντ μετὰ τίποτ' ἄλλο δὲν ἀποδεικνύεται περισσότερο, παρὰ μετὰ τὸ ὅτι δὲ σταμάτησεν ἐδῶ. Παραδεχόμενος εἰς τὴν ἴδια ἔκτασιν ὅπως ὁ Λόκ καὶ ὁ Χιούμ, ὅτι κάθε γνώση προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία — ἐννοῶντας ὅτι ὅπωςδήποτε δὲν προέρχεται ἀπὸ ὑπερφυσικὴ ἐπικοινωνία, ὅπως πίστευαν ὁ Μαλμπράνς καὶ ὁ Μπέρκλεϋ — θέτει τὴν περίφημη ἐρώτησιν : Πῶς εἶναι δυνατὸν οἱ συνθετικὲς κρίσεις à priori. Ἡ ὅπως θὰ μπορούσε κάπως παράδοξα νὰ διατυπωθῆ : Πῶς κατορθώνομε νὰ γνωρίσωμε μετὰ τὴν μεγαλύτερη βεβαιότητα τὰ πράγματα ποὺ δὲ μᾶς τὰ δίδαξε ἢ ἐμπειρία ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι τὰ γνωρίζομε ἀπὸ τὴν πλησιέστερη ἐμπειρία, τὴν ὑποσυνείδητη γνώσιν, ὅτι τὰ ἐκάναμε, ὅτι εἶναι. Οἱ διάνοιές μας δὲν εἶναι ἀπλὰ παθητικὰ δοχεῖα, μέσα εἰς τὰ ὅποια ἕνας σωρὸς ἀπὸ ἐντυπώσεις μας, ποὺ χύνονται ἀπὸ κάποια ἐξωτερικὴ πηγὴ, τακτοποιοῦνται κατόπιν μετὰ μιὰ τάξιν, ποὺ καὶ αὕτη προέρχεται ἀπέξω. Μέσα εἰς τὸν ὑποκειμενισμόν μας ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ αὐτενέργειας, ἀπὸ τὴν ὅποια δημιουργήθηκε ἡ ἀντικειμενικὴ τάξις τῆς φύσεως.

Ἐκεῖνο πού ὁ Κάντ ὀνομάζει "Υψηλὴ τῆς γνώσεως, παρέχεται ἀπ' ἔξω, ἢ δὲ Μορφή ἀπὸ μέσα.

Καὶ ἡ πορεία αὐτὴ ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῶν δύο μεγάλων βασικῶν μορφῶν, Χώρου καὶ Χρόνου στὸ ἀκατέργαστο ὑλικὸ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ νοῦ.

Μὲ τὸ Χῶρο καὶ τὸ Χρόνο ὁ Κάντ δὲν ἐννοεῖ τις ἀφηρημένες ἰδέες τῆς συνυπάρξεως καὶ τῆς ἀλληλουχίας, οὔτε τοὺς ὀνομάζει, ὅπως ἐσφαλμένως συνηθίζουν νὰ ὑποθέτουν μερικοὶ κριτικοί, μορφές τῆς σκέψεως, ἀλλὰ μορφές τῆς διαισθήσεως. Δὲν τις φτιάνομε μὲ τὴ βοήθεια μυϊκῶν ἢ ἄλλων αἰσθημάτων, ἀλλὰ τις αἰσθανόμαστε κατὰ ἓνα τρόπο, πού δὲν ἐπιδέχεται εὐρύτερη ἀνάλυση. Τὰ μέρη τοῦ Χώρου χωρὶς ἀμφιβολία συνυπάρχουν ἀλλὰ συνδέονται ἐπίσης καὶ εἶναι συνεχῆ. Καὶ κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτό, οἱ θέσεις στὸ Χῶρο δὲν ἐπιδέχονται ἀμοιβαία ὑποκατάσταση. Τὸ γάντι τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τὸ γάντι τοῦ ἀριστεροῦ εἶναι τελείως συμμετρικά, μὰ τὸ ἓνα δὲν ταιριάζει ὅταν τὸ βάλωμε πάνω στὸ ἄλλο. Ἐπειτα ὅλοι οἱ μερικοὶ χῶροι περιέχονται μέσα στὸ γενικὸ Χῶρο, ὅχι ὅπως περιέχονται οἱ μερικὲς ἐννοίαι μέσα σὲ μιὰ γενική, ἀλλὰ σὰν μέρη ἐκείνου, πού ἐκτείνεται στὸ ἄπειρο, ὅπου ὁ καθένας τους ἔχει ἀτομικὴ θέση δική του, μὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χώρου γενικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπεριόριστη ἔκτασή του.

Τὸ ἴδιο ἀληθεύει καὶ γιὰ τὸ Χρόνο, μὲ τούτη τὴν εὐρύτερη διαφορὰ, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη διαδοχὴ, ὅτι δηλ. ἡ διαδοχὴ μπορεῖ νὰ ἀντιστραφῆ, ἐνῶ ἡ τάξη τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος διατηρεῖται ἀμετάτρεπτη.

Ἡ σύγχρονη σχολὴ τοῦ Reid στὴ Σκωτία καὶ ἡ μεταγενέστερη Ἐκλεκτικὴ Σχολὴ τοῦ B. Κουζέν στὴ Γαλλία, συμφωνοῦν μὲ τὸν Κάντ ὅταν ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κατ' αἰσθησιν ἐμπειρία δὲν ἐξηγεῖ τὴ γνώση, πού ἔχομε τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Διαμαρτύρονται ὅμως ἐν ὀνόματι τῆς ὀρθοφροσύνης γιὰ τὴ μείωση τῶν φανερὰ βασικῶν αὐτῶν στοιχείων σὲ καθαρὰς ὑποκειμενικὲς μορφές. Θὰ ρωτοῦσαν μαζὶ μὲ τὸ Γερμανὸ κριτικὸ Τρεντέλεμπουργκ :

Γιατί δὲ μποροῦν ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος νὰ γνωσθοῦν διαισθητικά, ἀφοῦ πραγματικὰ ὑπάρχουν ;

Ὁ Κάντ δὲ δίνει ἄμεση ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση, ὑπόβαλε ὅμως μιά, πὺ ἀνάγεται ἄλλοῦ.

Ἡ μαθηματικὴ ἀλήθεια ἀφορᾷ τὶς σχέσεις χώρου καὶ χρόνου καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια αὐτὴ πάνω ἀπὸ κάθε ὑποψία καὶ ἐξαίρεση, πρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι τὰ ἀντικείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται εἶναι ἐντελῶς μέσα στὴν περιοχὴ μας, ὅτι τὰ γνωρίζομε τελείως. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως δυνατὸ νὰ ὑπάρχη τέτοια βεβαιότητα, ἂν ὑποθέσωμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο πὺ μᾶς παρέχει ἡ κατ' αἴσθησιν ἐμπειρία μας ὑπάρχουν ἄλλος χῶρος καὶ χρόνος, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴ συνείδησή μας, ὡς κατηγορίες τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτῶν — πὺ διαφέρουν πιθανὸν κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς δικούς μας — π.χ. ἓνας ὠρισμένος ἢ μὴ συνεχῆς, ἢ ἓνας μὲ τέσσερις διαστάσεις χῶρος καὶ ἓνας χρόνος μὲ κυκλοτερῆ κίνηση ἀντὶ προοδευτικῆ.

Ἡ εὐκόλη αὐτὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ πραγματικότητα συμβιβάζεται μὲ τὴ διανοητικὴ κατάσταση μας, ἀντὶ νὰ εἶναι ὁ ὄργανισμός μας ὑποχρεωμένος νὰ προσαρμόζη τὶς περὶ γνώσεως θεωρίες μας πρὸς τὴν πραγματικότητα, διατρέχει καὶ φθείρει ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Ὅταν ὅμως κανεὶς πιάση τὴ στενώτερη βάση τῆς λογικῆς ἀλληλουχίας, δὲ βλέπει πῶς μποροῦν νὰ σταθοῦν οἱ ἀρχές του. Ἐλέχθη ὅτι ἡ ὑποκειμενικότητα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου δὲν παρουσιάζεται ὡς πιθανοφανῆς ὑπόθεση, ἀλλὰ ὡς βέβαιη καὶ ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια, διότι ἡ μαθηματικὴ βεβαιότητα δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ μὲ ἄλλο τρόπο. Ὁ ἰσχυρισμὸς εἶναι συζητήσιμος, ἄς τὸν παραδεχτοῦμε ὅμως. Ἀμέσως ἐμφανίζεται μιὰ νέα δυσκολία. Τί εἶναι ἡ πηγὴ τῆς βεβαιότητάς μας, ὅτι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι ὑποκειμενικὲς μορφές διαισθήσεως; Ἄν ἡ ἀπάντηση εἶναι: Ἐπειδὴ ἡ ἀποδοχὴ αὐτὴ ἐγγυᾶται τὴ βεβαιότητα τῶν μαθηματικῶν, τότε ὁ Κάντ λογικεύεται μέσα σ' ἓνα κύκλο. Ἄν ἐπικαλεῖται, ὅπως κατὰ λογικὴ συνέπεια θὰ ἔπρεπε νὰ κάνη, ἄλλη τάξη ὑποκειμενικότητας σὰν ἐπικύρωση τοῦ πρώτου ὑπερβατικοῦ ἐπιχειρήματός του, μιὰ τέτοια λογικευση συνεπάγεται τὴν ἐπ' ἄπειρον ὀπισθοδρόμηση.

Πάλι κατὰ τὴ θεωρία τοῦ Κάντ, ὁ χρόνος εἶναι ἡ μορφή

τῆς διαισθήσεως, γιὰ τὴν ἔμφυτη ἔννοια. Ἔτσι δταν λαβαίνουμε γνώση τῶν πνευματικῶν γεγονότων, τὰ γνωρίζουμε μόνον ὡς φαινόμενα ἐξακολουθοῦμε ὅμως νὰ ἀγνοοῦμε τὶ εἶναι ἢ διάνοια καθ' ἑαυτήν. Ἀλλὰ πρὶν νὰ δημοσιευτῆ (1770) ἡ ἐναρκτήρια Διατριβὴ τοῦ Κάντ, πάνω στὸν **Αἰσθητὸ καὶ Νοητὸ κόσμο**, καθένας, κοινοὶ ἄνθρωποι καὶ φιλόσοφοι, πίστευαν ἐξίσου ὅτι ἡ συνείδηση τῶν διαδοχικῶν σκέψεων καὶ αἰσθημάτων μας ἦταν ὁ ἀληθινὸς τύπος τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας. Καὶ ὑποστήριζαν τὴν ἰδέα αὐτὴ μὲ περισσότερη βεβαιότητα ἀπὸ ἐκείνη πού δίνουν στὰ ἀξιώματα τῆς γεωμετρίας. Μὰ μὲ ποιὸ δικαίωμα λοιπόν, ρωτοῦμε, θὰ παρατήσωμε τὸ μεγαλύτερο γιὰ τὸ μικρότερο, θὰ παραδώσωμε τὴ βεβαιότητά μας ὡς λύτρα γιὰ τὰ **Στοιχεῖα** τοῦ Εὐκλείδη, ἢ κι ἀκόμη γιὰ τὶς **Ἀρχές** τοῦ Νεύτωνος;

Καὶ ἐπὶ πλέον, τὰ μαθηματικὰ ἀσφαλῶς δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο καθ' ἑαυτούς, ἀλλὰ γιὰ τὰ τεχνητὰ ὁρόσημά τους, σημεῖα π.χ., γραμμές, σχήματα, ἀριθμούς, στιγμές κ.λ.π. Μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτό, ὅτι αὐτὰ εἶναι καθαρῶς ὑποκειμενικά, ὅτι δηλαδὴ ἐπεβλήθησαν ἀπὸ τὴ φαντασία μας (μὲ τὴ βοήθεια αἰσθητῶν σημείων) στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Τί σημασία ἔχει ἂν ἡ ὑποκειμενικότητα αὐτὴ ἦταν ἡ ἀληθινὴ πηγὴ τῆς ἰδιόρρυθμης ἐκείνης βεβαιότητας, πού ἀνήκει στὶς ἀ priori συνθετικὲς κρίσεις;

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Κάντ θεωρεῖ τὶς κρίσεις μας γιὰ τὸ ἄπειρο καὶ τὴν αἰωνιότητα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, μὲ ἄλλα ἀναγνωρισμένα χαρακτηριστικά τους, ὡς διαισθητικὲς βεβαιότητες. Ὑπάρχουν ὅμως φιλόσοφοι, πού βρίσκουν τὴν ἄρνηση τέτοιων ἰδιοτήτων νοητῆ, ὥστε νὰ μὴ μποροῦν νὰ προσαχθοῦν ὡς ἀποδείξεις προτεραιότητας κι ἀκόμη λιγώτερο ὑποκειμενικότητας. Ἐνδεκα χρόνια μετὰ τὴν ἐναρκτήρια διατριβὴ του, ὁ Κάντ δημοσίευσε τὴ σπουδαιότερη προσφορὰ του στὴ φιλοσοφία, τὴν **Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Δογισμοῦ** (1781). Καθαρὸς λογισμὸς σημαίνει, ἱκανότητα, μὲ τὴν ὁποία ἀποκτιῶνται οἱ ἰδέες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρία καὶ ἔργο τῶν κριτικῶν εἶναι νὰ ἐξακριβώσουν ὡς ποιὸ σημεῖο εἶναι ἔγκυρες οἱ ἰδέες αὐτές. Ὡς προεισαγωγὴ στὴν ἔρευνα αὐτὴ προβάλλει ἐπίσης ἡ ἐρώτηση: Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ

ἐμπειρία ; Ἡ ἀπάντηση δόθηκε ἀπὸ μιὰ κριτικὴ τοῦ κατανοεῖν , ἢ τῆς ἰδιότητος τοῦ συλλαμβάνειν καὶ ἐπειδὴ ἡ σύλληψη συνεπάγεται τὴν ἀντίληψη, προηγεῖται ὡς εἰσαγωγή, ἓνα μέρος μέσα στὸ ὁποῖο ἡ θεωρία τοῦ Κάντ περὶ χώρου καὶ χρόνου ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐνισχύεται.

Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἐκεῖνο ποῦ κίνησε ὅλη τὴ νέα κριτικὴ ἦταν ἡ σκεπτικιστικὴ ἀνάλυση τοῦ Χιούμ γιὰ τὴν Αἰτιότητα. Καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λογισμοῦ* τὸ βρῖσκομε στὴν προσπάθεια νὰ ἀνοικοδομήσῃ τὸν αἰτιώδη νόμο κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς νέας θεωρίας τῆς γνώσεως. Ὁ σωρὸς ὅμως τῶν τεχνικῶν ὄρων ποῦ στιβάχτηκαν γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶναι τόσο τεράστιος, ὥστε νὰ τὴν κρύβῃ κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴ θέα καὶ ὅταν ἀποκαλύπτεται δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς γιγάντιας μηχανῆς, ποῦ μπαίνει σὲ κίνηση γιὰ νὰ σπάσῃ ἓνα καρύδι. Τὸ καρύδι μ' ὅλα ταῦτα δὲ σπάζει, γιὰ τὸ φλοῦδι τοῦ ξεγλιστρᾶ ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς συγκλίνουσες ἐπιφάνειες τῆς λαβίδας πολὺ πρὶν νὰ συναντηθοῦν.

Εἶδαμε πῶς ὁ Κάντ ἐρμήνευε κάθε κρίση, ὡς σύνθεση ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου. Λοιπὸν εἴτε ἡ σύνθεση εἶναι σύνθεση ἀ πριόρι εἴτε ἀ posteriori, μιὰ μελέτη τῶν μορφῶν τῆς κρίσεως ὅπως ἀραδιάζονται στὴν κοινὴ λογικὴ, δείχνει ὅτι ὑπάρχουν τέσσερις καὶ μόνο τέσσερις τρόποι κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ κρίση μπορεῖ νὰ ἐνεργῇ. Ὅλες οἱ κρίσεις ὑπάγονται στὶς παρακάτω κατηγορίες : Ποσότητα, Ποιότητα, Σχέση καὶ Ὑποθετικὴ Ἰδιότητα (modality) — Ὅροι ποῦ ἡ ἐννοιά τους θὰ ἐξηγηθῇ παρακάτω. — Ἡ κάθε μιὰ πάλι ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς εἶναι τριμερής. Μποροῦμε νὰ ποῦμε (I) ὅτι ἓνα $A=B$, ἢ ὅτι μερικὰ $A=B$, ἢ ὅτι ὅλα τὰ $A=B$. (II) ὅτι $A=B$, ὅτι A δὲν εἶναι B ὅτι κάθε A δὲν εἶναι B . (III) ὅτι $A=B$ ὅτι $A=B$ ἂν $\Gamma=\Delta$, ὅτι A εἶναι ἢ B ἢ Γ ἢ Δ , καὶ (IV) ὅτι A μπορεῖ νὰ εἶναι B , ὅτι $A=B$ ἢ ὅτι A πρέπει νὰ εἶναι B . Ὁ λόγος ποῦ ὑπάρχουν τέσσερις καὶ μόνο τέσσερις κατηγορίες εἶναι τὸ ὅτι ἡ κρίση ἀσχολεῖται μὲ τὴ σχέση ὑποκειμένου πρὸς τὸ κατηγορούμενο ποῦ δίνει τὴν Ποσότητα, μὲ τὴ σχέση κατηγορουμένου πρὸς τὸ ὑποκείμενο ποῦ δίνει τὴν Ποιότητα, μὲ τὴ συνάφεια μεταξὺ τῶν δύο

τὴν ὁποία δίνει ἡ Σχέση καὶ μὲ τὴ σύνθεση ἀναμεταξύ τους σχετικὰ πρὸς τὴ γνῶση μας γι' αὐτή, ἡ ὁποία δίνει τὴν Ὑποθετική Ἰδιότητα (modality).

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Κάντ, ὅτι δηλ. ὑπάρχουν τόσα εἶδη κρίσεων καὶ ὄχι περισσότερα, ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ἀντίληψή μας εἰσφέρει ἓνα τυπικὸ, στοιχεῖο, πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις συνδυαστικὰς ἀρχές, χωρὶς τις ὁποῖες ἡ ἐμπειρία μας δὲ θὰ ἦταν κατορθωτή. Αὐτὲς τις ὀνομάζει Κατηγορίες καὶ τις ἀραδιάζομε στὸν παρακάτω πίνακα.

I ΠΟΣΟΤΗΤΑ

ΕΝΟΤΗΤΑ — ΠΛΗΘΟΣ — ΚΑΘΟΛΙΚΟΤΗΤΑ

II ΠΟΙΟΤΗΤΑ

ΚΑΤΑΦΑΣΗ — ΑΡΝΗΣΗ — ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ

III ΣΧΕΣΗ

ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΥΧΙΑ — ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ — ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ (ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑ).

IV

ΥΠΟΘΕΤΙΚΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ (MODALITY)

ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΔΥΝΑΜΙΑ — ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΝΥΠΑΡΞΙΑ — ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ.

Ἡ μελέτη τῶν Κατηγοριῶν ὑποβάλλει κάποιες μᾶλλον φανερὰς ἐπικρίσεις πᾶνω στὴν ἴδια τὴν Κριτικὴ Φιλοσοφία. (1) Οἱ δύο πρῶτοι ὄροι σὲ κάθε τριάδα εἶναι φανερὸ ὅτι σχηματίζουν ἀντιθετικὸ ζεύγος, τοῦ ὁποίου ὁ τρίτος ὄρος εἶναι ἡ σύνθεση. Ἔχομε ἐδῶ τὸ πρῶτο σπέρμα τοῦ νοσήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν πολὺ πιὸ σοβαρὰ μολυσμένα τὰ συστήματα τῶν διαδόχων τοῦ Κάντ. Στὸν πίνακα φαίνεται μὲ τὴν εἰσχώρηση τοῦ Περιορισμοῦ μιὰ ἐντελῶς περιττὴ προσθήκη στὴν Κατάφαση καὶ στὴν Ἀρνηση, στὴ μετατροπὴ τῆς Ἀμοιβαιότητος σὲ μιὰ ἐντελῶς πλαστὴ

σύνθεση τῆς Οὐσιαστικότητας μετὴν Αἰτιότητα. Καὶ στὸν τέλειο παραλογισμό, νὰ γίνεται ἡ Ἀναγκαιότητα συνδυασμὸς τῆς Δυνατότητας μετὴν Ὑπαρξη. (2) Οἱ ἔμφυτες ἰδέες ὕστερα ποὺ τσακίστηκαν ἀπὸ τὸ Λόκ μπῆκαν πάλι στὴ φιλοσοφία, μετὰ ἀρκετὰ φανερὴ ταχυδακτυλουργικὴ ἐνέργεια. Διότι ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη εὐφυΐα ἔχει μιὰ δύναμη νὰ ὀργανώνη καὶ νὰ διαπερνᾷ τὰ φαινόμενα τῶν αἰσθήσεων, τὰ ὁποῖα χωρὶς τὸν ἔλεγχό τῆς δὲν θὰ φαίνονταν παρὰ ὡς ἀκατάστατο πλῆθος, δὲν προκύπτει καθόλου ὅτι πρέπει νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰν ὑπερφυσικὴ ἀρχή. Μιὰ τέτοια ὁμως ἀρχὴ ὑπονοεῖται ἀπλῶς μετὴν κατηγορία Οὐσία. Ἄν τὴν πάρωμε μετὴ τὴ σχολαστικὴ ἐννοια δὲ σημαίνει τις αἰσθητικὲς κατηγορίες ἐνὸς πράγματος παρμένες ὅλες μαζί, ἀλλὰ κάτι ποὺ βρῖσκεται ἀπὸ κάτω τους καὶ τις στηρίζει. Καὶ ὁ Κάντ ὁ ἴδιος φαίνεται ὅτι αὐτὴ τὴ σημασία δίνει στὴν κατηγορία του.

Διότι ἰσχυρίζεται ὅτι βγάζει ἀπὸ αὐτὴ, τὸ νόμο τοῦ ἀκατάλυτου τῆς Ὑλης. Σὰν νὰ μὴ μπορούσα νὰ πῶ: Τὸ χιόνι εἶναι ἄσπρο, χωρὶς νὰ ἐκτεθῶ στὴ διαβεβαίωση ὅτι τὰ ἔσχατα μόρια τοῦ χιονιοῦ ὑπῆρξαν καὶ θὰ ὑπάρχουν πάντοτε. (3) Ἡ ὑποκατάσταση τῆς Αἰτιότητας μετὴ τὴ Λογικὴ ἀκολουθία, ὅπως συμπεραίνεται στὸν ὑποθετικὸ συλλογισμό τῆς Σχέσεως, εἶναι ἐντελῶς σκανδαλώδης. Καὶ πιὸ σκανδαλώδης ἀκόμη εἶναι ἡ ὑποκατάσταση τῆς Ἀμοιβαιότητας, ἢ Δράσεως καὶ Ἀντιδράσεως μετὴ τὴ Διάζευξη (Διαχωρισμός). Τὰ τελευταῖα σημεῖα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξεταστοῦν λεπτομερέστερα. Ἡ ἐπακολούθηση μιᾶς αἰτίας ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμά της ἔχει μόνο λεκτικὴ ὁμοιότητα μετὴ τὴν ἐπακολούθηση ἐνὸς λογικοῦ ἐπόμενου στὸ λόγο του. Δηλώνομε κατηγορηματικά, ὅτι κάθε μεταβολὴ ἔχει μιὰν αἰτία ποὺ προηγεῖται. Ἡ λογικὴ ἐπακολούθηση ἐξ ἄλλου εἶναι ὅπως φανερώνει τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τῆς κρίσεως, ὑποθετικὴ καὶ μπορεῖ πιθανὸν νὰ μὴν ἀντιπροσωπεύη κανένα πραγματικὸ περιστατικὸ, ἐνῶ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἡ αἰτιότητα δὲν εἶναι, δηλ. ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ χρόνο. Ἐνα ἰδιαίτερο περιστατικὸ αἰτιότητας μπορεῖ νὰ εἶναι ὑποθετικὸ, σχετικὰ μετὴ τὴν πεποίθησή μας ὅτι πράγματι συνέβη, ποτὲ ὁμως ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας τῆς ἴδιας, ὡς γενικὴ ἀλήθεια. Καὶ ἡ ἴδια διάκριση ται-

ριαίνει ἀκόμη πιδ σωστὰ στὴν προβαλλόμενη σχέση μεταξύ μιᾶς λογικῆς Διαζεύξεως καὶ μιᾶς φυσικῆς Ἀντιδράσεως. Ὅταν λέγω, Α εἶναι ἢ Β, ἢ Γ, μὰ ὄχι καὶ τὰ δυό, ὑπάρχει μόνο αὐτὴ ἡ μεγάλη ὁμοιότητα, ὅτι καὶ οἱ δυὸ περιπτώσεις περικλείουν τὶς ἰδέες τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀντιθέσεως. Ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι Α δὲν εἶναι Β, συνάγω ὅτι εἶναι Γ, ἢ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι εἶναι Β συνάγω ὅτι δὲν εἶναι Γ καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα. Μὰ αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ γῆ ἔλκει τὴ σελήνη, τόσο ὅσο ἡ σελήνη ἔλκει τὴ γῆ μόνο κατ' ἀντίθετες διευθύνσεις. Οὔτε ἀκόμη ὅτι σὲ ὁρισμένες περιστάσεις ὅλη τὴ θερμότητα πού ἔχασε ἓνα σῶμα τὴν κέρδισε ἓνα ἄλλο. Ὁ Κάντ εἶχε μάθει καλά ἀπὸ τὸ Χιούμ, ὅτι ἡ αἰτιότητα εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ σχέση προτεραιότητος καὶ ἀκολουθίας στὸ χρόνο. Καὶ ὅπως φαίνεται ὁ τρόπος του νὰ «κατατάσῃ στὶς κατηγορίες» τὴ σχέση, τὸ νὰ ἀποδεικνύῃ δηλ. τὸν ἀπριορισμὸ τῆς, εἶναι σὰν νὰ τὴν παρουσιάσῃ ὡς λογικὴ μορφή τοῦ λόγου καὶ τῆς συνέπειας, κρυβόμενη ἄς ποῦμε, κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖο τῆς διαισθητικῆς μορφῆς τοῦ χρόνου.

Μιλᾷ συχνὰ καὶ γιὰ τὶς αἰσθήσεις μας, ὅτι ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ καὶ συμπεραίνει ὅτι τὰ αἰσθήματα πού προκύπτουν, προκαλοῦνται κάπως ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἄγνωστες ἄλλως ὄντοτητες. Μὰ ἀφοῦ πράγματα καθ' ἑαυτὰ, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, δὲν ὑπάρχουν στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, δὲ μπορούν νὰ σχετίζονται αἰτιωδῶς μὲ φαινόμενα ἢ μὲ τίποτα ἄλλο.

Στὴν Κριτικὴ του τοῦ **Καθαροῦ Δογισμοῦ**, πού σωστὰ ὀνομάστηκε ἔτσι — δηλ. ἀπὸ τὰ πορίσματα, πού βγάζει ἡ ἀνθρώπινη ἰκανότητα σχετικὰ μὲ τὰ ζητήματα πού ξεπεροῦν κάθε ἐμπειρία — ὁ Κάντ ἀποδεικνύει ὅτι τίποτα δὲ μπορεί νὰ γνωσθῆ ἀπὸ τέτοια πράγματα. Μιὰ καὶ πάρωμε ὡς ἀποδειγμένο τὸ ἰδεατὸ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, ὁ ὄγκος αὐτὸς τοῦ Ἀγνωστικισμοῦ φαίνεται πὼς ἀκολουθεῖ ὡς κάτι τὸ φυσικό. Εἶναι ἀνιαρὸ νὰ διερευνᾷ κανεὶς τὴ δυνατὴ ἔκτασι ἢ τὴ διάρκεια, ἑνὸς σύμπαντος, πού δὲ μπορούμε νὰ τὸ περιγράψωμε μὲ ὄρους ὅπως ἡ συνύπαρξι καὶ ἡ διαδοχὴ. Γιὰ τὸν καθένα μας κατὰ τὴ διάλυσι τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ μας ὁ χρόνος ὁ ἴδιος καὶ ἐπομένως ἡ ὑπαρξι, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε, τελειώνει. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος πού

ἐφαρμόζεται μόνο στα φαινόμενα, δὲν παρέχει ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς Θεοῦ ποὺ ξεπερνᾷ τὰ φαινόμενα. Ὁ Κάντ ὅμως δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ μιὰ τέτοια ἀπλὴ καὶ πρόχειρη διαδικασία σὰν αὐτή. Προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει μὲ μεγάλο ἀνώφελο σχολαστικισμό, ὅτι ἢ ὑπὸ ὄρους σύνθεσης τῆς Νοήσεως, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα τὴ σκέψη στὴν *ἀνευ ὄρων* σύνθεσης τοῦ Λόγου, γιὰ νὰ πελαγώσῃ μόνο μέσα σὲ μιὰ λάσπη ἀπελπιστικῶν παραλογισμῶν καὶ ἀντιφάσεων.

Στὸ σημεῖο τοῦτο ἀφήνομε νὰ μᾶς χειραγωγήσῃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο ὁ Κάντ ὀνομάζει *Πρακτικὸ Λογισμό*. Ἡ ἰδιότητα αὐτὴ παρέχει μιὰ σύνθεσης γιὰ τὴ συμπεριφορὰ, ὅπως ὁ *Καθαρὸς Λογισμὸς* ἔδωκε μιὰ σύνθεσης γιὰ τὸ νοῦ. Κάθε λογισμὸς ἀπαιτεῖ ὁμοιομορφία, τάξη, νόμο. Μόνο ἐκεῖνο ποὺ θεωρητικὰ ἔχει ἀγνώριστῃ ὡς ἀληθινὸ, θὰ ἐπιβληθῇ στὴν πράξη ὡς ὀρθό. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Κάντ φτάνει στὸν τύπο του, τῆς *Ἀπόλυτης ἠθικῆς*: Πράττε ἔτσι ὥστε τὰ ἀξιώματα τῆς συμπεριφορᾶς σου, νὰ μποροῦν νὰ εἶναι νόμος γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα.

Αὐτὸ τὸ ὀνομάζει *Κατηγορικὴ Προστακτικὴ*, διαφορετικὴ ἀπὸ τέτοιες ὑποθετικὲς προστακτικὲς, ὅπως π.χ.: Πράττε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἂν θέλῃς νὰ εἶσαι εὐτυχῆς εἴτε ἐδῶ εἴτε ἄλλου, ἢ πράττε, ὅπως σοῦ λέει ἡ δημοσία γνώμη. Ἐπὶ πλέον τὸ ἐλατήριον, σὰν ξεχωριστὸ ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς ἠθικῆς πράξεως, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὑπολογισμὸς συμφερόντων, οὔτε ἀκαταλόγιστη ὁρμὴ ἀλλὰ ἀπλὴ ἐπιθυμία γιὰ τὴν τήρησιν τοῦ νόμου καθ' ἑαυτοῦ. Οἱ προηγούμενοι ἠθικολόγοι εἶχαν τάξει τό: μεγαλύτερη εὐτυχία, τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ (ἀνθρώπων), ὡς σκοπὸ τῆς δράσεως καὶ ἕνας τέτοιος σκοπὸς δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Μὰ δὲ θὰ μπορούσαν νὰ σκεφτοῦν καλύτερο ἐλατήριον γιὰ νὰ τὸν ἐπιδιώξουν, ἀπὸ τὴ φιλαυτία, ἢ ἀπὸ ἕνα ἀκαθόριστο μᾶλλον κοινωνικὸ ἔνστικτο καὶ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ τους (*summum bonum*), θὰ λογάριάζε καὶ τὴν εὐτυχία τῶν ἀλόγων ζώων, ἐνῶ ὁ Κάντ ὑποτάσσει ἀπόλυτα τὰ συμφέροντά τους στὸ καλὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Μιὰ πλατύτερη συμφωνία τῆς ὠφελιμιστικῆς καὶ τῆς Καντιανῆς ἠθικῆς, εἶναι τὸ ὅτι καὶ στὴ δεύτερη, ἢ εὐτυχία τῶν ἄλλ-

λων, ὄχι ἢ τελειότητά τους, εἶναι ἐπιδίωξη καὶ σκοπὸς τοῦ καθενός.

Τέλος ἡ φιλοσοφία τοῦ Καθαροῦ Λογισμοῦ, υἱοθετεῖ ἀπὸ τῆ σύγχρονη Γαλλικὴ σκέψη, γιὰ ὀδηγητικὴ ἰδέα τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως, ἐκεῖνο ποὺ ἀργότερα ἔγινε Ἀρχὴ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὠφελιμισμού: «Ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενός, περιορίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ἴση ἐλευθερία ὅλων».

Ὅμως τὸ παλαιὸ αἶτημα μιᾶς ἀναγκαίας σχέσης μεταξὺ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας, ξαναφαίνεται μέσα στὴν ἠθικὴ θεωρία τοῦ Κάντ καὶ ὀδηγεῖ στὴν ἴδρυση νέας θρησκευτικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ κριτικὴ του δὲν ἄφησε θέση γιὰ τὴν παλαιὰ θεολογία καὶ οὔτε γιὰ τὴ θεωρία ἐκείνη τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως, τὴν τόσο ἀγαπητὴν σὲ πλείστους θεολόγους. Ὅλος ὁ σκοπὸς τῆς ἦταν νὰ προασπίσει κατὰ τοῦ Χιούμ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν καθολικότητα τῆς Αἰτιότητας. Πρέπει λοιπὸν οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ὅλα τὰ φαινόμενα, νὰ σχηματίζουν μιὰν ἀδιάσπαστη ἀλυσίδα ἡγούμενων καὶ ἐπόμενων. Οὔτε κρύβει ὁ Κάντ τὴν πεποίθησή του, ὅτι μὲ ἐπαρκῆ γνώση καὶ ἱκανότητα στὸν ὑπολογισμό, θὰ μπορούσε νὰ προλεχθῆ ὅλη ἡ μελλοντικὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς ἀνθρώπου. Ὅμως κάτω ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ 18ου αἰῶνα γιὰ τὸν ἀνθρώπο, ὅτι εἶναι φυσικὸ δημιούργημα πάθους καὶ ἰδιοτέλειας, ἀπαιτεῖ ἀπὸ μᾶς σὰν ἠθικοὺς πράκτορες, τὴ δύναμη νὰ προτιμοῦμε τὴν ὑπακοὴν στὸ καθῆκον ἀπὸ κάθε ἄλλο πρᾶγμα. Καὶ ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ὑποτίθεται ὅτι γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ Χρόνου καὶ τῆς Αἰτιότητας, ἔξω ἀπὸ τίς ὁποῖες στέκεται ἡ ἠθικὴ θέληση ὡς ἓνα πρᾶγμα *καθ' ἑαυτό*. Ὅτι ἡ ἠθικότητα εἴτε ὡς πράξη, ἢ ὡς ἀπλῆ πρόθεση, συνεπάγεται διαδοχὴν στὸ χρόνο ἀγνοεῖται πέρα πέρα. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι ὄλο. Παραδεχόμενος ἀνεπιφύλακτα ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος ἀπαιτεῖ τέλεια συμφωνία μεταξὺ εὐτυχίας καὶ ἀρετῆς, ποὺ ἔχει γίνεαι ἀδύνατη στὴ ζωὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία, ὁ Κάντ συμπεραίνει ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη μιὰ ἀτελείωτη μέλλουσα ζωὴ, ποὺ νὰ ἐξασφαλίζη ἀρκετὸ χρόνο γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἐνὸς προβλήματος, ποὺ ἡ λύση του εἶναι ἀπεριόριστα μακρυνή.

Καὶ τέλος πρέπει νὰ ὑπάρχη ἓνας παντοδυναμὸς ἠθικὸς Θεός, πὺ νὰ μᾶς διευκολύνῃ γιὰ νὰ ἐπιχειρήσωμε τὸ κάπως χωρὶς ἀνταμοιβῆ ἔργο αὐτὸ τῆς ψυχῆς.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Κάντ ἡ ἠθικὴ θεολογία εἶχε καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Κριτὴς ὄλου τοῦ κόσμου πρέπει νὰ ἐνεργῇ δίκαια, ἀπονέμοντας τὴν εὐτυχία κανονικὰ ὡς ἀμοιβή. Στὸν Κάντ ἔπεσε ὁ κλῆρος νὰ ἀποδείξῃ ἀντιστρόφως ὅτι γιὰ νὰ γίνῃ τὸ σωστό, πρέπει νὰ ὑπάρχη ἓνας τέτοιος Κριτὴς καὶ ὅτι γι' αὐτὸ καὶ ὑπάρχει.

Ὑπολογίζοντας τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Κάντ στὴ φιλοσοφία, πρέπει νὰ προσέξωμε νὰ μὴν ἐπηρεαστοῦμε ἀπὸ τοὺς ὑπερβολικοὺς πανηγυρικοὺς τῶν συμπατριωτῶν του, πὺ τόσο πλουσιοπάροχα τοὺς ἱκανοποιοῦσε τὸ πάθος, τὸ ὁποῖο εἶχαν νὰ τετραγωνίζουσαν κύκλους. Μὰ καὶ ἀφοῦ γίνῃ κάθε ἀφαίρεση τοῦ στενοῦ σχολαστικισμοῦ, τὸ ὑπόλοιπο τῆς εὐεργετικῆς προσφορᾶς του εἶναι μεγάλο.

1) Ἡ ἀντίθεση ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου, ἂν καὶ δὲν περιεχόταν μέσα στὶς κατηγορίες τῆς Κριτικῆς του, ἔχει μείνει ὡς πρῶτιστη κατηγορία τῆς σκέψης ἀπὸ τότε.

2) Ἡ ἰδέα ἐνὸς ἀναγκαίου ὁρίου στὴν ἀνθρώπινη γνώση, πὺ παρέχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θεωρία τῆς γνώσεως ἐκείνης, τῆς διαφορετικῆς ἀπὸ τὸ Σκεπτικισμὸ τῶν Ἑλλήνων — μὲ ἄλλα λόγια ἐκεῖνο πὺ σήμερα ὀνομάζομε Ἀγνωστικισμὸ — μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι βασική, μὰ ἀξίζει πάλι νὰ τὴ μελετήσῃ κανεὶς. 3) Ἡ δανατότητα νὰ περιορίζωμε τὴ γνώση ἀ πριόγι σὲ μιὰ μορφή ἀσυνείδητης Ἐμπειρίας, ἔθεσε τέλος στὴ δογματικὴ μεταφυσική.

4) Τὰ προβλήματα χρόνου καὶ χώρου πῆραν κεντρικὴ θέση μέσα στὴ φιλοσοφικὴ διερεύνηση. Ἔχει ἀποδειχτῆ — ἐκεῖνο πὺ ὁ Χιούμ δὲν εἶδε — ὅτι ἡ Αἰτιότητα ἔχει τὴ βεβαιότητα μαθηματικοῦ ἀξιώματος καὶ ἔγινε πολὺ πιθανὸ τὸ ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ δυσκολίες μπορεῖ τὰ βροῦν τὴ λύση τους, σὲ μιὰ πλατύτερη ἐρμηνεία τῆς ἐμπειρίας. 5) Ἡ ἠθικότητα ἔχει ὀριστικὰ χωριστῆ ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη ἐγωϊστικῶν συμφερόντων εἴτε σὲ τούτη τὴ ζωὴ, εἴτε σὲ ἄλλη. Θὰ παρακολουθήσωμε τώρα μέσα στὰ ὅρια πὺ διαγράφει ἡ φύση τοῦ ἔργου τούτου, τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας κάτω ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς διαδόχους τοῦ Κάντ.